

ենք ապրիլ դարերով: Թերթեցէք մեր բուրի եկեղեցիներու, դպրոցներու, և ազգային հաստատութիւններու յիշատակարանները, և դուք պիտի տեսնէք թէ ասոնք ամբողջը գոյաւորուած են հայ աշխիներու լուսմաներով: Այո՛ հայ աշխիներու լուսմաներով վառ ծնացած է դարերով մեր եկեղեցւոյ կանթեղը, և անոր շնորհիւ ապրած է հայ որբը, ու պիտի ապրի, վասնզի այն վայրկեանէն երբ ժողովուրդ մը կը դադրի զոհելէ ինքզինքին և իրենիւներուն համար, կը դադրի գոյութիւն ունենալէ:

Նոյն է պարագան հոգեւոր տեսակէտէն, մեր բարեպաշտութիւնները զեկաժարող այս բոլոր ծիսակատարութիւնները ու չինչ պիտի արժեն, եթէ Աստուծոյ հետ մեր այս ժամագրութիւնը չվերջնայ մեր հոգիէն փրթած զոհողութեամբ մը, և մենք հաւատքի գանձանակին առջեւէն անցած կ'ըլլանք, առանց հոն նետելու մեր լուսման:

Գանձանակը այժմ Աւետարանն է: Այդ գանձանակին առջեւէն անցան շատ ազգեր, քրիստոնեայ և ոչ քրիստոնեայ, և պատմութիւնը կրնայ վկայել թէ իւրաքանչիւրը ինչ ձգեց: Ամէնքը առին բան մը, բայց թէ ի՞նչ ձգեցին զոհողութեան եւ սիրոյ այդ գանձանակը: Քրիստոնէութեան գանձանակին առջեւէն անցաւ նաեւ աղքատ կինը, մայր որդեկորոյս, պատմութեան մեծ այրին, Հայ ազգը: Ազգերու շարքին անկեղ գանձանակին մէջ գրաւ իր ամբողջը: Տէ՛ր դուն տեսա՛ր զմեզ երբ մենք մեր արեան վերջին կաթիլը չխնայեցինք, երբ անցանք ընդ հուր և ընդ սուր, երբ մեր խորտակուած ուսերուն վրայ տարինք քու փառքդ, երբ երկնքիդ մարգարիտին համար ծախեցինք ամէն ինչ: Այժմ ոչինչ ունինք, կամ շատ քիչ բան, բայց զոհ ենք որ առինք ամէն բան, ատող ապրեցնելու համար մեր եկեղեցին և մեր ազգը:

Ձոհողութեան ոգին միշտ արթուն եւ կենդանի եղած է մեր դարաւոր կեանքին մէջ: Եթէ յաճախ մեզի պակսած է իմաստութիւնը, սակայն երբեք զոհողութիւնը: Եւ արդէն ի՞նչ կրնայ արժեք կեանքը, եթէ ան կոտորած ճրագի մը պէս ամէն օր կը մարի և կը ծխայ ինքն իր համար միայն: Հայ ազգը և իր եկեղեցին դարերով այդ զոհողութիւնը ապրեցան և իրենց կեանքը գինն է այդ ապրումին:

## ՀԱՅԱՍՏԱՆԵԱՅՑ ԵԿԵՂԵՑԻՆ

Դ.

Հայ եկեղեցին, իբր բարոյական և մտաւոր մեծ ազգակ, տակաւ պիտի հանդերձէր ինքզինքը ըլլալու քաղաքական ներքին գործօն մը, մեր միջավայրին յատուկ ըմբռնումով անշուշտ: Դ. զարէն սկսած էին խարխիլ արդէն հայ պետութեան լաստակները, և Հայ եկեղեցւոյ ղեկավարները կը ջանային եկեղեցին վերածել անառիկ ամրոցի մը: Եթէ Դ. և Ե. դարերը ինքնապաշտպանութեան շրջաններ ներկայ տեսնէ Պարսից գէմ, Ջ. դարը ինքնապաշտպանութեան դարն է ընդդէմ Բիւզանդիոնի: Ատո՛ր կը նկրտէին Բարգէն և Ներսէս Բ. զլիաւորութեամբ զուամարուած ժողովները, հայ դաւանաբանութեան եղբիւր և հասկացողութեանց ի խնդիր: Դ. և Ե. դարերուն Պարսիկներ փորձեցին ջնջել քրիստոնէութիւնը Հայաստանէն, սակայն տեսան դժուարութիւնը և ստիպուեցան հանդուրժել: Իսկ Ջ. և Ե. դարերուն Բիւզանդիոնը կը ջանար Հայ եկեղեցին և ազգը իրեն ենթարկել, Պարսիկները այս շրջանին ընդհակառակն պաշտպան կենալով, կ'ուզէին հեռու պահել Հայաստանը Բիւզանդական ազգեցութենէն:

Հայ եկեղեցին թէ ընդհանուր քրիստոնէական եկեղեցիի և թէ ազգային կեանքի մէջ, կրօնական գերէն զատ, կատարած է երկու զլիաւոր դերեր, մեակուրային և քաղաքական: Եւ այս զոյգ շարժումները կերպարանք տանել սկսած են քրիստոնէութեան մեր մէջ քարոզուելու օրերէն: Սակայն Հայ եկեղեցւոյ ամենամեծ արժանիքը իր ինքնապատեպանութեան և ազգային գոյութեան խարխիս ծառայելուն մէջն է, մասնաւոր Սասանեան և արաբական տիրապետութեան շրջաններուն. ոչ միայն այս՝ այլ նաև իր արեւմտման հանգիստացած արեւմտուելու:

Այն ինչ որ մեզի է վիճակուեր այդ մութ դարերուն, ահաւոր ու անորակելի է, և իր նմանը չունի զուցէ մարդկային պատմութեան էջերուն վրայ: Մեր ձեռագրաց յիշատակարաններու մէջ յաճախ կը հան-

դիպինք այդ շրջաններու արիւնոտ պատկերին, ականատեսներու կողմէն պատժուած:

Մենք հպարտ ենք մեր Եկեղեցիով, հայ ժողովուրդի ամենամեծ ստեղծագործութիւնն է ան, դարերու պատմական և քաղաքական պայմաններու մէջէն ձեւ ու կերպարանք առած, սնած, զարգացած, գործած, նահատակուած, անաղարտ պահելու համար իր ժողովուրդի հոգեւոր գէմքը և Աւետարանէն ստացած ժառանգութիւնը:

Ըսինք թէ արաբները ի հեծուկս յոյներու, աւելի մեղմ կը վարուէին հայերու հետ, շնորհելով անոնց ներքին անկախութիւններ, սակայն հարկատու այս թագաւորութեան ձեւերը, եթէ մէկ կողմէն կը գոհացնէին քանի մը յայտնի նախարարութիւններու փառասիրական ձգտումները, անոնք ազգին համար օգտակար արդիւնք չունեցան: Նախ որ այդ ձեւով կազմուած իշխանապետութիւնները՝ հետզհետէ շատցան, և Անի, Վան, Կարս, Գուգարք, Իրենց համար զատ զատ թագաւորներ ունեցան, որոնք յետոյ աւելի սաստկութեամբ և զգացումով իրարու մէջ և հետ թընամական յարաբերութիւններ և եղբայրասպան պատերազմներ վարեցին: Թող թէ հայազգի թագաւորութիւններու հաստատութիւնը չվերջացուց արաբական ոստիկաններու իշխանութիւնը երկրին մէջ:

Եկեղեցին սակայն այս թուրքական, այս առ ու ծախին մէջ, մեր պաշտպանութեան խարխիւր դարձաւ, ստեղծելով իր ներքին և հոգեւոր իշխանութիւնը, մանաւանդ մեր թագաւորութիւններու բարձունք վերջ: Եկեղեցին հայուն պետականութիւնը եղաւ, առանց պետական իրաւունքի, առանց զօրքի և ոստիկանի: Հայ Եկեղեցին իր վրայ իշխող պետութիւններու մէջ ծածկուած պետութիւնը եղաւ, բարոյապէս թագաւորելով մարմնաւորապէս հալածուած և ընկճուած հայ հոգիներուն վրայ:

Եկեղեցին այս տրտուծ օրերուն եղաւ նոյնպէս մեր հոգեւոր հայրենիք: Եթէ յաճախ մեզի պակեցեալ այս շրջանի, հայրենի երկրի, և պետական կազմակերպութեան միութիւնները, մենք ունեցանք մեր արեան, մեր լեզուի, մեր պատմութեան, մեր կրօնի, մեր աւանդութիւններու միութիւնը, ինչպէս ըսինք մեր հոգեւոր հայրենիքը:

Բաղաքակրթական կեանքով ապրող ժողովուրդներու համար, կայ նիւթական հայրենիքէն դուրս, հոգեկան հայրենիքը, որ ժողովուրդի մը մշակոյթն է, անցեալ քաղաքակրթութիւնը: Հայ ժողովուրդի հոգեւոր հայրենիքը Հայ Եկեղեցին է: Որովհետեւ հայուն գիտակցական քաղաքակրթութիւնը կը սկսի քրիստոնէութեան հետ, և հայ արուեստը կը ծաղկի ու կը կազմաւորուի քրիստոնէութեամբ: Մանաւանդ երբ զոնգակ պարագաներու բերումով մեզի զլացուած է նիւթական հայրենիքի բարիքը, Ըլլայ անիկա օտարութեան ջուրբերուն՝ Ըլլայ մանաւանդ մեզի չպատկանող հայրենիքին մէջ, մեր գերութեան օրերուն: Հայ Եկեղեցին, մեր հոգեւոր հայրենիքը, փախարինած է զայն և իբր ուխտի տապանակ, իբր կրօնական իտէալ, առած է զմեզ իր ծոցը և արծարծած ու պահած մեր ներքին կեանքը:

Անհայրենիք կամ գերի ժողովուրդ մը կրնայ ապրիլ իբր ազգ, երբ ունի կրօնական իր իտէալը: Դիտելի է և արժանի նշկատողութեան, որ մեր մէջ քաղաքական կեանքի գրութիւնը իր ամենէն յաջող և ամենէն նուաղ օրերուն միշտ անբաժան մնաց կրօնական իշխանութիւնը: Հայրապետական Աթոռը Հայ Եկեղեցւոյ ամենէն սրտազբաւ նշանը կը փոխադրուէր հոն՝ ուր կը կազմուէր պետական օստանը: Այս եւ կը կազմուէր պետական օստանը: Այս եւ կը կազմուէր բաւական չէ բացատրել միմիայն կառավարական-վարչական շարժառիթներով. անոր բուն պատահաբար պէտք է փննդուի այն կրօնական և գաղափարական ու գիրն մէջ, որ սկիզբէն ի վեր տարրացած այս ժողովուրդի նկարագրին մէջ, քրիստոնէական թուականէն ասդին աւելի տիրական ներգործութիւն մը դարձաւ անոր հոգեւոյն:

Միաբանական փորձեր. — Կրօնը հին ազգերու համար զլիւսւոր տարրն էր ներքին միութեան և արտաքին անջատողականութեան, քրիստոնէութիւնը իբրեւ վշտի փիլիսոփայութեան ամենութիւն՝ նոյն իսկ ըստ աշխարհի, գոհացնող և միութեամբ ազգակ մէջ էր հայուն տեսլապաշտ հոգիի համար, ասոր համար է որ հոգեպէս կեցրոնացած ուժի իր ներգործութիւններու

շնորհիւ, կարճ ժամանակաշրջանի մը մէջ, նոր կրօնը հայուն հոգեբանութիւնը պիտի դառնար: Ամբողջ Դ. դարը հոգեւոր տառանջատման ու ներքին պայքարի շրջան մըն է, քրիստոնեայ հայը կը տարուբերի ազգայնականութեան ու քրիստոնէական աշխարհաքաղաքացիական ներհակնդդէմ գաղափարներուն միջեւ:

Եթէ Ե. դարու սկիզբը, հայերը իրենց ազգայնութիւնը փրկելու համար քրիստոնէութեան փարեցան, Ե. դարուն քրիստոնէութիւնը իր լատստիկները ամբասնելու համար ազգայնականութեան կառնեցաւ, ու իր այդ հակումին կը պարտի հայը իր այժմու ինքնատիպ և ինքնուրոյն եկեղեցին:

Յիբուհի հրաշալի երեսօթ մըն է Հայ եկեղեցւոյ ընթացքը, մէկ կողմէն քաղաքական աւերներուն դէմ, միւս կողմէն միաբանական ձեռնարկներու, դաւերուն դէմ, իր գաւառներէն վրայ հաստատ մնալու իր կեցուածքը: Թունաց եկեղեցին արեւելեան հերձուածից տեղի տալէ առաջ և յետոյ՝ հաւասար եռանդով ջանաց իր կողմ քաշել Հայոց եկեղեցին: Կրկնապատկեց իր այդ ջանքերը՝ երբ տեսաւ թէ Կիլիկիան իշխանութեան աշխարհազարկան գիրքը կրնար հաւանական ընել որ օր մը պապին մօտ երազուած յաղթութիւնը: Մէկ կողմէն նիւթական բարօրութեան խոստումը և միւս կողմէն քաղաքական փորձութեանց վերահաս վտանգները յաջողեցան, առաւել կամ նուազ, դարձնել ոմանց աչքերը դէպի արեւմուտը:

Հայոց եկեղեցին սակայն Միաբանութիւնը հասկցաւ միշտ բառին ճիշդ և սեղմ նշանակութեամբ: Հոգեւոր հաղորդակցութիւն, փոխադարձ յարաբերութիւն եկեղեցիներու միջև և իրարու գիրքին հանդէպ յարգանք, և այս բոլորին վրայ տիրապետող քրիստոնէական սուրբ սէրը: Հայ եկեղեցին բնաւ չէ հանդուրժած որ Միաբանութիւնը տիրապետութեան փոխուի, և կամ մարգորսութեան վերածուի: Դժբախտաբար սակայն, Եոյն և Լատին եկեղեցիները իրենց քաղաքական և տնտեսական առաւելութիւններուն յենած՝ եկեղեցիներուն միութիւն ըմբռնել օգրեցին ուրիշ եկեղեցիներ իրենց հնազանդեցնելու կամ ձուլելու մէջ: Հայերը երբեք չմերժեցին այս մասին հզած առաջարկները: Տեսան յա-

ճախ, նոյն իսկ քաղաքական և նիւթական երաշխիք, բայց միշտ ետ քաշուեցան երբ պահանջ դրուեցաւ զոհելու իրենց կրօնական տեսակէտները:

Հարկ չենք զգար հոս անգամ մը եւս թարմացնել այն բոլոր անցքերը որոնք տեղի աւելեցած են այս հարցին շուրջ, Բաղկեզոնի ժողովէն (451) մինչև Փլորին տեան ժողովը (1438): Պատմութեան ուսանողը կրնայ իր աչքին առջեւ պատկերացնել տխուր վիճակը այն բոլոր իրադարձութեանց՝ որոնց մէջէն անցած է մեր ժողովուրդի կեանքը: Հակառակ ասոր, չարաչար պատմութիւն վերածուեցան ինչպէս Յունաց, այնպէս ալ Լատինաց տաւ ծած յոյսերը և ի գործ դրած ջանքերը Հայոց Միաբանութեան մասին: Դար մը չանցած Լատին եկեղեցին պիտի զգար թէ պատած էր այն ուռակներ՝ զոր ոն ցանցեց և տակաւին պիտի ցանցէր արեւելքի և արեւմուտքի մէջ, Շուրպան տակաւ տկարացած և պարտասած՝ Ասիոյ մէջ պիտի կորսնցնէր իր ազգեցեւորները, ու իր հաստատած իշխանապետութիւնները հետզհետէ պիտի չքանային:

Կիլիկիան թագաւորութեան շիջումէն և Մայր Աթոռի Ս. Էջմիածին փոխադրութենէն վերջ, ժամանակաւ մը համար Հայ եկեղեցին պիտի ապահովէր ինքզինքը արեւմտեան կրօնական օտնձգութիւններու դէմ: Արեւելեան հատուածը որ միշտ գերծ մնաց և փափաքեցաւ մանաւանդ գերծ պահել Հայ եկեղեցին տարա ազգեցեւորութիւններէ, այժմ մասնաւոր գուրգուրանքով կը շրջապատէր Մայր Աթոռը:

Եթէ Հայ եկեղեցին ասկէ վերջ նորէն ի վիճակի չեղաւ զգացուած յոյսերը պսակել, այդ մասին պէտք է խստապահանջ ըլլալ, նկատել աւելնալով այն խաւարը և ամէն օր անպակաս եղող քայքայումն ու աղէտները, օրոնք արեւելքին յատուկ են:

Ազգային եկեղեցի. — Եկեղեցիի, առաւելած թաւանական ըմբռնումով, այս յորջորջումը կրնայ խորթ հնչել միայն կրօնական յղացքին վրայ շնչող դնել ուղղորդելու աւանդին: Եկեղեցին իրեն յատուկ սկզբունքներուն վրայ կանգնուած հաստատութիւն, պէտք է հեռու մնայ այն բոլոր իմացումներէն՝ որոնք ունէ կողմով կամ կերպով քաղաքական մտածում մը կը շօշափեն:

Ասոր հակառակ սակայն, կրօնական ստորոգելիի մը չափ ուրիշի է ան մեղի, զոր տեսակ մը ցեղային բնազդով ուղեր ենք որ ան հիւսուել մեր կրօնական կեանքին:

Սյո երեւոյթը, ինչպէս մականբերելի է, մեր մէջ կը կանխէ նախնական Եկեղեցւոյ իր ընդհանրական միութիւնը կորսնցնելու շրջանը, երբ արեւմտեան և արեւելեան Եկեղեցիները հասկնալի ձգտումը ունեցան մասնաւոր յորջորջումներով առանձնաւորելու իրենց գիմագիծը կամ նշկարագիրը:

Հատրնականը նախընտրած է որակել ինքզինքը կաթոլիկ (ընդհանրական), Յունականը որդեգրեց ռբրոսոս (ուղղափառ)։ մին իբրեւ մասսեւեռում ունենալով Հոռոմէական լայնածաւալ կայսրութիւնը, որուն օրինակին վրայ կ'ուզէր կաղապարել ինքզինքը, և միւսը վարդապետական և դաւանաբանական հարցերու նկատմամբ ինքզինքը միակ ճշգրիտ նկատելու յաւակնում թեմա:

Իսկ Ասորականը, Եգիպտականը և ուրիշ հին փոքր Եկեղեցիներ հետզհետէ ամփոփուեցան իրենց սոսկ ցեղական անուանակոչումին ներքեւ, որովհետեւ, հակառակ նախնական շրջաններու Եկեղեցւոյ պատմութեան մէջ բազում տեսակէտներով կատարած իրենց կարեւոր և փայլուն դերին, անոնց մէջ աղօտացած էր անցնալին գիտակցութիւնը, և քաղաքական դժբախտ պարագաներու բերմամբ, իրենց տոմային ինքնութեան ամենէն բնորոշիչ նշանը՝ լեզուն իսկ կորսնցուցած, չկրցան ազգային խտէալի մը յորդ ճառագայթումին մէջ նկատել զայն:

Ի վերջոյ, բարեկարգական մեծ շարժումէն գոյացած Եկեղեցիները, ինքզինքը ընդհանրական դաւանող դրութեան մը գէտ ժխտական վերաբերումներէ ծնած ամէնքնալ ճանչցուեցան միեւնոյն ընդհանուր կոչումի մը տակ, Բոլոքական, որ իրենց պատմական ծագումը յիշեցնող բացայայտիչ բառ մըն է լոկ:

Մերինին անուանակոչութիւնը կատարուեցաւ, ժամանակի ընթացքին մէջ, ա՛յնպիսի կերպով մը, որ կը յիշեցնէ վերոյիշեալներէն իւրաքանչիւրին մերթ մէկուն և մերթ միւսի պարագան, աւելի ճիշդ՝ աւէնքն ի միասին համադրաբար: Անիկա

իբր երկրանուն (Հայաստանեայց) կամ ազգանուն (հայ) կրնայ բարացուցական տիտղոսը ըլլալ մեր Եկեղեցւոյ, բայց մեր ասոնային զգացումին և պատմական գիտակցութեան տեսակէտէն ա՛լ աւելի ուղիղ պիտի ըլլար եթէ մենք զայն յորջորջինք ազգային: Այս բառը աւելի յստակ և ներուժ ըմբռնումով մը կ'արտայայտէ ինչ որ միւս չորսը, իւրաքանչիւրն առանձնապէս կամ ամէնքը միասնաբար պիտի նշանակէին: Վասնզի Հայաստանեայց Եկեղեցին այն կենդանի գործարանաւորութիւնն է որ ունէ ուրիշ հաստատութիւնէ աւելի կրնայ խորհրդանշել ինչ որ, իբր ոգի, իբր ձեռքատում և իբր նկարագիր, ամենէն աւելի ազգային եղած է և է հայութեան կեանքին մէջ:

Ազգային մտատիպար, ազգային բարք և սովորութիւններ, ազգային լեզու և գրականութիւն, ազգային կեանքի իմացական և բարոյական ներգործութիւններ, ազգային միտք և արուեստ, ասոնք եղած են այն ազգայինները, որոնք, իբրեւ զգացում և ներշնչում, հայութեան հոգւոյն մէջ կերպաւորած են Աւետարանի խորհուրդը և քրիստոնէութեան ոգին, իրենք ինքնին նախ յօրինելով Աստուածային ճշմարտութեան գերազանց կրօնքին մեր մէջ ընդունարան և պահպան լինելու սահմանուած Հաստատութիւնը՝ իբրեւ նուիրապետական դրութիւն, և յետոյ, իրենց կարգին, անկէ ընդունելով անմիջապէս իրենց իսկ գոյութեան և յաւերժացումին երաշխիքն ու հսկողութիւնը:

Կրօնի զգացումն ու ազգութեան գաղափարը՝ փոխադարձաբար զիրար ամրապնդող և իրարու հետ շաղահիւսուած բարոյական զոյգ օւժերն եղած են միջդարաւոր կեանքի իրականութեան մէջ, Բրիտանոյ կեանքի թուականին առաջին դարէն սկսեալ, այսինքն Եկեղեցին, շատ կանուակէն, մեր մէջ եղած է այն ժամադրաւորը՝ ուր հաւատքի տեսլականը և հայրենիքի կամ ազգութեան խտէալը առաջին իսկ օրէն ճանչցած են զիրար և մին միւսով ազեւորուած և ամրողացած:

Ազգին և Եկեղեցիին ու ոգին խորհրդանշող թեան սկզբունքն ու ոգին խորհրդանշող սրտագրաւ պատկեր մըն է տակաւին այն իրողութիւնը, որուն համեմատ, մեր մէջ,

Եկեղեցիին, Ժողովուրդը կամ ազգն է ինքնին։ Մեր մէջ չկայ այն խիստ տարրուղումը, զոր ուրիշ Ժողովուրդներ ընդհանուր առմամբ ի յայտ կը բերեն, Եկեղեցւոյ կալուածին մէջ նոյնիսկ, հոգեւորականութեան և աշխարհականութեան միջև։

Դարձեալ, մինչ հոգեւորականը Հատին Եկեղեցւոյ մէջ, զոր օրինակ, հաւատոյ տարածման կամ քարոզութեան, և յունականին մէջ սրբազան արարմունքներու նուիրումը պաշտօնեայ մըն է այլամերժօրէն կամ առաւելապէս, հայ Եկեղեցականը այդ երկու հանգամանքներու հետ միասին, իր Ժողովուրդին դաստիարակիչը, դեկավարը և հայրն ու եղբայրն է միանգամայն։

Մի, սուրբ, րնդիմաբեական, և առաքելական, ասոնք են Քրիստոսի Եկեղեցիին բուն ստորգելիները՝ աստուածարանական իմացութեամբ Հայ Եկեղեցին, իր հինաւորաց ուղղափառութեանը — իրաւունքով նոյնիսկ, աստուածարանական տեսակէտով իրաւունք ունի ճանչցուելու յաւէտ այդ տիաղոններուն ներքեւ, քանի որ հիմնուած է առաքելական քարոզութեամբ և Միութեանը՝ օրբութեանը և րնդիմաբեականութեանը վրայ քրիստոնէական այն հաւատքին, զոր ունէր Քրիստոսի Եկեղեցին՝ քրիստոնէութեան առաջին դարերուն մէջ։ Բայց իր պատմական նկարագիրը ներկայացնող մակդիրը պէտք է ըլլայ Հայոց, Հայաստանեայց, Հայկական կամ Հայ ազգային ուղղափառ Եկեղեցի։

(3)

Ե. Վ. Տ.

## Վ Ե Ր Զ Ի Ն Շ Ո Ն Ը

(ՉԱՐԱՅԱՅ ԽԱՅ)

(ՍԱՏԵ. ԻԴ. 30-36)

Երբ սիրտը ընկճուած է մտահոգութիւններու ներքեւ, զորս աշխարհի խորհուրդը անձկութեան օրերու մէջ կը ծնի ամէն վայրկեան, կամ երբ ընդարմացած է անիկա հեշտութեանց գգուանքներէն, զորս մեղկ կեանքի մը զգացումը ամէն բոլոր կը մատուցանէ իրեն, ո՛չ պատմութեան խրատը, ո՛չ հզօր խօսքերուն պատգամը, ո՛չ րնութեան զրդդալից պատահարները կրնան սթափեցնել զինքը իր մար-

մնական թմրութիւնէն, այնպէս՝ ինչպէս իր սրտին մոռալ խորքէն — իբր տղմուտ յատակէ մը — դէպի վեր նշուող այն ճանաչումը, որ օր մը կը լուսաւորէ յանկարծ իր հոգիին երկինքը, հոն երեւցնելով անկղզօրութեան մը խորհրդանշանը։

Այդ պահը, ուր սիրտը նորոգումի մը շուշնջ կը զգայ իր մէջ, ո՛րքան անհատներու՝ նոյնքան նաեւ Ժողովուրդներու կեանքին մէջ փրկութեան այն ժամն է, ուր Աստուծոյ, այսինքն գերազանց արդարութեան մը երկրաշէն զգացումը տիրապետող ուժ կը դառնայ մարդուն մէջ։

Բարոյական անկումներու, այլասերումի ընկերային ու քաղաքական նուաստացումներուն կը յաջորդէ անպատճառ վերանորոգումի շրջան մը, որ կրօնական զարթօնքով մը կը սկսի միշտ։

Նոր կեանքի այդ խմորումը յառաջ կը բերէ նախ ցաւազին զրութեան համատարած վիճակ մը, որ փնացումի դատապարտուած վատթար հոգիներուն վերջին կոծն է, և յետոյ խաղաղ ու բարի կարգ մը սկզբնաւորութիւնը, որ կը կատարուի «չորս հովերէն», կեանքի ամենէն անշուք անկիւններէն հաւաքուած ընտրելիներու համագործակցութեամբ։

Բարոյական այս ճշմարտութիւնը մշինքան անխաբ է, որքան անվրէպ է րնական երեւոյթներու յաջորդականութեան օրէնքը։

Անհատներու կեանքին կամ ազգերու գոյութեան մէջ, ո՛ւր որ ազնուական անցնալի մը ընդհողուած նշմարները կան, ամենէն ամենի մարիկներէն և փուլուլումներէն վերջ, օր մը, անհրաժեշտաբար և անկնունելիօրէն, պիտի բացուի անպատճառ նոր և բարգաւաճ շրջանի մը արշալոյսը, երբ հաւատքին փաստը, իբրեւ «վերջին նշան» աստուածային բարութեան նշկատմամբ տածուած համոզումներու, աստղի մը պէս փայլի մթմթած սիրտերու երկինքին վրայ։

«ԱՌՆՏԱՐԱՆԻ ՄԱՐԲԷՆ»